

УДК 32.303:316.4

DOI: 10.31548/hspedagog2020.01.064

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД В. ІЗЕРОМ ПРОЦЕСУ ЧИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ЙОГО «ЛІТЕРАТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ»

ЛАУТА О. Д., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ

E-mail: elena.lauta@gmail.com

ГЕЙКО С. М., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ

E-mail: svetageiko@rambler.ru

Анотація. В статті здійснено філософський аналіз процесу читання в контексті «літературної антропології» В. Ізера. Філософ обґрунтовує активність реципієнта та роль уяви в процесі читання та відтворення тексту, оскільки значущість твору породжує не сам текст, а реципієнт, який намагається зробити текст зрозумілим та перекладним.

Ключові слова: досвід, феноменологія, текст, аналіз, інтерпретація, метод.

Актуальність. Феноменологічна теорія мистецтва надає особливого значення ідеї, згідно з якою, аналіз літературного твору повинен враховувати не тільки текст, але й форми відгуку на цей текст. В. Ізером здійснено феноменологічний огляд процесу читання. За Ізером, значущість твору породжує не сам текст, а реципієнт, який намагається зробити текст зрозумілим та перекладним. Остаточно значущість тексту визначає уява реципієнта (Einbildungskraft), яка за своєю структурою полісемантична і здатна трансформувати тексту велику кількість значень. Саме завдяки семантичній розсіяності текст стає фікцією, яка рідко означає тільки те, що вона представляє. Теорія літератури в усіх її можливих різновидах редукує цю розсіяність до певного значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема інтерпретації творів мистецтва є предметом зацікавлення ба-

гатьох науковців, які розглядають означену сферу в контексті феноменологічної герменевтики. Серед дослідницьких робіт, що описують спеціальні області аналізу тексту, треба відзначити роботи П. Рікера, М. Бахтіна, Р. Інгардена, Г. Р. Яусса, Р. Нича, В. Подороги.

Мета. провести філософське дослідження співвідношення реальності та вимислу в структурному аналізі тексту.

Методи. є комплекс когнітивних методів, серед яких можна виділити:

- порівняльно-історичний метод у рамках історико-феноменологічного аналізу, який дозволяє переглянути традиційний підхід до історії феноменології;

- прагматичний та феноменологічний методи (П. Рікер, Г.-Г. Гадамер), з акцентом на літературну антропологію, на підґрунті яких формується авторський концепт розширення кола феноменологічних практик.

Результати. Рецептивно-естетичний аналіз В. Ізера відкрив новий гори-

зонт до багатьох досліджень в різних галузях та дисциплінах. Він звернув увагу на потребу реципієнта уявляти собі в момент читання ті події, яких суб'єкт ніколи не переживав на власному досвіді. Успішність цих вимислотворчих актів залежить від того, у якій мірі вони відкривають той чи інший прихований бік самого читача, оскільки чужі думки можуть створити певну форму у його свідомості лише тоді, коли під час цього процесу в гру вступає властивість людини відгадувати ці думки. Власне в цьому і полягає діалектика читання.

Літературознавство, яке у XIX ст. виходило з позитивістських ідей, змінило свою парадигму, і сьогодні відбувається повернення до питань культурології, онтології, аксіології. Пошуки нового методу дослідження твору крізь призму антропоцентризму зумовили й виникнення сучасних напрямів аналізу художнього тексту, зокрема, літературознавчої антропології. На думку професора Константського університету Вольфганга Ізера, сьогодні теорія літератури повинна розвертати текст в сторону відображення потреб, які і мають стати предметом дослідження.

Про Вольфганга Ізера написано досить багато робіт, де його погляди висвітлюються як непересічний рецептивно-естетичний аналіз літературних текстів, в якому очевидно є опора на видатних представників і послідовників школи німецької феноменології, передусім, Р. Інгардена та Г. Г. Гадамера. На відміну від свого колеги Г. Р. Яуса, В. Ізер при дослідженні процесу читання та досвіду читачького сприйняття схильний приділяти більше уваги не на історію літератури, а на структурну організацію тексту, уникаючи його об'єктивації, наявної у сучасного напрямку «нова критика». Дослідник зосереджується скоріше на потенційних можливостях тексту, котрі актуалізуються в

процесі читацького сприйняття в залежності від складного комплексу зовнішніх обставин, а також на феномені функціональних змін літератури. Відповідно, читачем у Ізера виступає не конкретно-історична особистість, а певна ідеальна абстракція, значення якої полягає в тому, щоб силою уяви, співтворчості заповнити пустоти, притаманні тексту. Тобто твір як такий оживає завдяки читачу, як це подано в одній з найяскравіших монографій Ізера «Імпліцитний читач».

Значну увагу у своїх нарисах з літературної антропології, де в новому ключі фігурує проблема герменевтичного досвіду – зустрічі реципієнта з текстом, В. Ізер приділяє проблемі вимислу, наявного в літературному тексті, що надає йому інше забарвлення, ніж коли він розглядається як «описовий», тобто, той, що має зовнішній референт. Таким чином дослідник порушує проблему що текст – це певна суміш реальності та вимислу, що призводить до взаємодії між «наявним та вдаваним». Ізер пропонує переглянути дане співвідношення, щоб відмовитися від застарілої опозиції між дійсним та ірреальним, внаслідок чого замінює антитезу наявного та вдаваного на тріаду «реального, фіктивного та імагінарного (уявленого)». З приводу цього він говорить: «Із нашої тріади і виникає текст: так само, як текст не можна звести до його взятим із зовнішньої реальності елементам, він не зводиться до вимислу. Справа у тому, що вимисел як такий не складає ні само організованої мети, на самодостатньої сутності. Скоріше він створює медіум для виявлення третього елемента. Цей елемент я назвав Імагінарне, а його характерні риси стануть зрозумілими по мірі нашого міркування» [1, с. 23].

Таку позицію по відношенні до колишньої дихотомії вимислу/реальності Ізер

обґрунтовує, виходячи з того, що вона неминуче викривляє істотну сторону тексту. На погляд Ізера, відтворення зовнішніх елементів всередині тексту втілює мету, позиції та досвід, які не є частиною відтвореної реальності, тому лише виступають як продукт смислу. Натомість, оскільки сам акт вимислотворення не можливо вивести з репродукованої дійсності, він передбачає вплив чогось іншого, а саме, імагінарного начала, що не належить до відтворюваних в тексті реалій, але є невід'ємним від них. Тобто, за Ізером, акт вимислотворення перетворює репродуковану реальність на знак, одночасно обернувши імагінарне в певну форму, що забезпечує досягнення того, на що цей знак вказує. Це засвідчують такі слова: «Кожен раз, коли реальності переносяться в текст, вони стають знаками чогось іншого. Тобто вони змушені вийти за межі власної визначеності» [1, с. 24].

Імагінарний компонент у тексті Ізер пов'язує з трансгресивною функцією художнього акту як певного «перетину кордонів». При цьому імагінарне як таке у повсякденному досвіді зазвичай виявляється досить розмитим чином, тому його неможливо зафіксувати у конкретній стійкій формі, що нагадує Ізеру визначення фантазії Е. Гусерля, який вбачав її у «свавіллі» чи «безумовній випадковості». Тому, на погляд Ізера, оскільки процес вимислотворення є цілеспрямованим актом, його не можна ототожнювати з імагінарним компонентом. Таким чином під час акту вимислотворення відбувається два різнобічних процеси, які Ізер висвітлює таким чином: «Відтворена реальність починає вказувати на «реальність» поза собою, а імагінарне отримує певну форму. В обох випадках відбувається перетин кордонів: визначеність реальності подолана, а розмитість уявленого є впо-

рядкованою. Таким чином позатекстуальна реальність зливається з імагінарним, а імагінарне – з реальним» [1, с. 25].

В. Ізер переконує, що в літературних текстах завжди міститься певний набір сигналів, що вказує на їхню фіктивність, і які не зводяться лише до мовних знаків. На його погляд, велике значення ці сигнали мають тільки на основі конкретних, історично мінливих конвенцій між автором та сприймаючою інформацію аудиторією. Тому, як пише Ізер: «...сигнали повідомляють не про фікцію як таку, а про ту конвенцію, котра лежить в основі угоди між автором та публікою і правила котрої роблять текст не лише дискурсом, а «розіграним дискурсом». До найбільш очевидних і довготривалих сигналів такого ґатунку відносяться літературні жанри, що передбачають широке розмаїття договірних умов між автором та читачем» [1, с. 31].

З іншого боку дослідник переконує, що вимисел (фікція) не обмежується літературними текстами, а грає суттєву роль як в поведінці та пізнавальній активності, так і в обґрунтуванні інститутів, суспільств, картин світу. Проте на відміну від позалітературних вимислів фікція, що міститься у тексті, себе не приховує і тому функціонує принципово інакше, ніж фікції, що маскують свої вимисли. Не приховуючий свою фікцію текст ніби сигналізує читачу, що необхідна зміна настанови. Якщо реципієнту не вдається розпізнати пароль, це призводить до неадекватної реакції – ситуації, що досить часто зображується в літературі. Щоправда на цьому рівні «впізнані реальності» Ізер визначає як фікції: «...включений в текст «реальний» світ береться, так би мовити, в дужки, щоб вказати, що мова йде не про щось існуюче, а про дещо, що слід сприймати так, ніби воно існувало. Самовикриття вимислу підкреслює важливий бік художнього тексту: він перетворює весь

організований в тексті світ в конструкцію «як ніби-то» [1, с. 32]. В таких умовах, на погляд Ізера, в момент читання суб'єкт неминуче виключає свою природну настанову, прийняту по відношенні до «реального світу», оскільки тепер він має справу з «зображеним» світом, який присутній в тексті не заради себе самого, і роль якого не вичерпується лише денотацією реальності. Оскільки «зображений» світ – це не світ, а читач його сприймає як ніби-то він світом був, читацька реакція має керуватися такою репрезентацією. Тобто, як вважає Ізер, «як ніби-то» стимулює у читача акт ідеації, примушуючи його замислюватися над тим, в чому полягає мета «зображеного світу», прийняти відповідну позицію по відношенні до нього.

Якщо підсумувати значення вимислотворчих актів за Ізером, то воно полягає у тому, що спочатку вони в тексті встановлюють певні межі, а потім їх перетинають, щоб надати уявленому певної визначеності, котра необхідна для його дієвості. Ця дієвість полягає в тому, щоб викликати у читача потребу самому оволодіти досвідом того, що лише уявлялося, і перетворити його на певну подію для даного реципієнта.

У багатьох аспектах В. Ізер спирався на феноменологічну теорію мистецтва, яка виходить з того, що аналіз літературного твору має приймати до уваги не лише текст, а і відповідну реакцію по відношенню до нього. Роман Інгарден вже розглядав проблему конкретизації, яка протиставлялася тексту як сукупності схем. Ізер, виходячи з аналізу напрацювань свого попередника, виділив два полюси літературного твору, котрі можна назвати художнім та естетичним: перший стосується тексту, створеного автором, другий – «способу», яким читач конкретизує даний текст. З огляду на цю поляриність Ізер вважає, що літературний твір

не може цілком співпадати ні з текстом автора, ні з читацьким сприйняттям тексту, а має лежати на півдорозі між ними. Про це свідчать слова дослідника: «Твір – дещо більше, ніж його написаний текст, оскільки текст отримує життя лише в процесі читання, читання залежить від індивідуальності читача – і на цю індивідуальність можуть, у свою чергу, впливати різні рівні тексту» [3, с. 202]. Тобто фактично літературний твір з'являється тоді, коли відбувається поєднання тексту і уяви реципієнта, і неможливо вказати точку, де відбувається це поєднання, однак воно завжди має місце в дійсності і його не слід ідентифікувати ні з реальністю тексту, ні з індивідуальними схильностями сприймаючого суб'єкту.

В. Ізер вважає, що коли читач починає використовувати різні перспективи, що пропонуються йому текстом, щоб співвіднести між собою його смисли і свої «готові думки», він приводить твір у рух, в результаті чого в самому реципієнті з'являються відповідні реакції. Це свідчить про те, що саме в процесі читацького сприйняття літературний твір розкриває свій внутрішньо динамічний характер. Саме тому, на погляд Ізера, він має бути побудованим таким чином, щоб втягнути уяву читача в самостійне вирішення питань, оскільки читання стає насолодою лише тоді, коли воно є активним і носить творчий характер. У результаті креативного відтворення реципієнтом текст може залишатися занадто близькою опорою або відсуватися настільки далеко, що формує нудьгу, з одного боку, і перенапруження при надлишку уяви, з іншого. Таким чином за Ізером постають межі гри читача з текстом.

Констанцький дослідник звертає увагу на ті ж місця неповної визначеності, які виявив раніше Роман Інгарден, оскільки він зазначає: «...ці не промовлені підтексти діалогу не лише стимулюють в

читачі активність, але і примушують його триматися в тіні по відношенню до передбаченого розвитку ситуації для того, щоб вони у свою чергу отримали свою власну реальність. Але коли уява читача оживить ці потенційні ситуації, вони почнуть впливати на існуючий текст» [3, с. 203]. Саме так, на погляд Ізера, починається динамічний процес: написаний текст обмежує те, що в ньому може матися на увазі, щоб ці уявні значення не ставали занадто розмитими та нечіткими, але в той же самий час ці показники, трансформовані читацькою уявою, створюють тло для сприйняття описаної ситуації, яке надає їй більшого значення, ніж закладене в ній самій по собі.

В. Ізер ставить питання: наскільки адекватно можна описати процес взаємодії між текстом та читачем. Дослідник розпочинає аналіз з того, яким чином кожне речення впливає на сприйняття цілого тексту. Це є досить важливим для літературних творів, адже вони не описують об'єктивну реальність. Слідом за Р. Інгарденом В. Ізер вважає, що світ в літературних творах конструюється з «корелятивів» речень, але він не проходить перед очима реципієнта як кінострічка.

Функція «корелятивів» речень полягає в тому, що вони розкривають більш тонкі зв'язки, котрі не є настільки конкретними, як ствердження чи заохочування, хоча ці останні отримують свій глибинний сенс лише завдяки взаємодії їх корелятивів, що приводять в дію процес, з якого виростає зміст тексту. Тому для вдалого втілення літературному творі необхідна читацька уява, котра оформлює взаємодію корелятивів, передбачену в структурі послідовності речень. Також Ізер проголошує: «Окремі речення не просто взаємодіють в тіні того, що відбудеться далі; вони формують наші очікування» [3, с. 206]. При цьому він посилається на Гусерля та його «перед намір», вважаючи, що оскільки

така структура властива всім корелятам речень, взаємодія між ними буде не стільки втіленням, скільки постійною модифікацією очікувань. Це пояснює, чому в якісних літературних текстах вони майже ніколи не збуваються. Як правило, кореляти речень у творі знаходяться не в тісному взаємовідношенні, тому що викликані ними очікування надходять одне не одного таким чином, що вони постійно змінюються в процесі читання.

В. Ізер вважає, що все що є прочитаним, зберігається в нашій пам'яті в певному ракурсі. Пізніше сприйняте можна повернути в зону актуальної уваги, кожен раз на новому тлі, що призводить до того, що реципієнт відкриває раніше не помічені зв'язки. Але при цьому дослідник зазначає, що колись викликане пригадування не може повернутися до своєї першопочаткової форми, оскільки в іншому випадку сприйняття співпадало би з пам'яттю. Таким чином, встановлюючи взаємовідношення між минулим, теперішнім і майбутнім, реципієнт відкриває в тексті потенційну множину зв'язків, що є продуктом його праці над сирим матеріалом тексту, котрий складається з тверджень, фактів, інформації та ін., що не виступає самим текстом.

У такий спосіб Ізер пояснює, чому читач часто відчуває себе частиною описових подій, котрі в момент читання видаються йому за дійсні, навіть коли вони є дуже далекими від його власного життя. «Реалії» одного і того ж тексту можуть зовсім по-різному сприйматися різними категоріями реципієнтів. Ізер зазначає: «Читання – творчий процес, набагато складніший, ніж просте сприйняття написаного. Літературний текст активізує наші можливості та ресурси, дозволяє нам відтворити той світ, котрий є в ньому зображеним» [3, с. 207]. Тобто Ізер наполягає на тому, що в результаті творчої діяльно-

сті читача виникає дійсність твору, як особливий вимір, що наділяє текст реальністю і який не належить ні до тексту, ні до уяви читача, а виникає в результаті їхньої взаємодії.

Повертаючись до запозиченого у Романа Інгардена терміну «пустоти», В. Ізер вважає, що процес читання втілює в собі реалізацію потенційної, непромовленої в тексті дійсності, проте в ньому можна вбачати лише обрамлення для величезної множини способів, що породжують текст. Дослідник вважає, що лише завдяки неминучим прогалинам оповідання взагалі отримує динаміку, що дозволяє реципієнту піти в неочікуваному напрямку, ввести у гру власну здатність до встановлення взаємозв'язків, самому заповнити «пустоти», наявні в даному тексті. Тому є твори з потенціалом до різноманітних ідентифікацій, і жодне читання не може цілком його вичерпати, оскільки кожен суб'єкт заповнює «пустоти» в індивідуальний спосіб. Таким чином читач імпліцитно визнає невичерпність тексту, яка провокує його на певні самостійні кроки. Якщо у випадку «традиційних текстів» цей процес відбувався на позасвідомому рівні, то сучасні тексти часто спрямовано викликають таку провокацію, оскільки вони досить часто є настільки фрагментарними, що увага реципієнта цілком поглинається пошуком зв'язку між фрагментами. Тобто мета цих текстів – відкрити нам очі на нашу власну здатність вибудовувати такі відношення, яка зумовлюється наявними в нас передсудами, раніше сформованими думками, що є відправною точкою у процесі читання. Таким чином В. Ізер вважає: «Сприйняття будь-якого літературного твору – це процес постійного вибору, і потенційний текст є значно багатшим, ніж його будь-яка індивідуальна реалізація. Це підтверджується тим фактом, що вра-

ження від другого прочитання літературного твору часто не співпадає з попереднім. Причиною може бути зміна в настрої чи ситуації реципієнта, і все ж у тексті мають бути закладені можливості такої варіативності. При повторному перегляді вже знайомі події постають в новому світлі, інколи змінюють значення, інколи в них виступають приховані смисли» [3, с. 209].

Рецептивно-естетичний аналіз В. Ізера відкрив новий горизонт до багатьох досліджень в різних галузях та дисциплінах. Він звернув увагу на потребу реципієнта уявляти собі в момент читання ті події, яких суб'єкт ніколи не переживав на власному досвіді. Успішність цих вимислотворчих актів залежить від того, у якій мірі вони відкривають той чи інший прихований бік самого читача, оскільки чужі думки можуть створити певну форму у його свідомості лише тоді, коли під час цього процесу в гру вступає властивість людини відгадувати ці думки. Власне в цьому і полягає діалектика читання. Необхідність відкривати потаємне дає можливість реципієнту визначити його власні здатності до розгадування, тобто виявити той елемент структури своєї особистості, котрий ніколи не усвідомлюється безпосередньо, з очевидністю. Робота з текстом провокує реципієнта на розвиток активності читацької уяви, сприяє власній самоідентифікації, самовизначенні індивіда.

Висновки і перспективи. Феноменологічна герменевтика пропонує оригінальні варіанти застосування власної методології до поняття естетичного досвіду, що особливо відзначилися як у філософії мистецтва Г. Г. Гадамера, так і представників рецептивної естетики та інших шкіл феноменологічного літературознавства. Разом з тим в якості теорії рецептивна естетика є своєрідною спробою конкретизації герменевтичних принципів тлумач-

чення і доповнення їх соціально-історичними уявленнями. Однак теоретично не розроблені до кінця концептуальні засади, в яких еклектично комбінуються екзистенціалізм, психоаналіз, структуралізм та феноменологія, не дозволяють вибудувати логічно однорідну теорію інтерпретації, залишаючи широке поле для ґрунтовних досліджень та критики даної теорії.

Список використаних джерел

1. Изер В. Вымыслообразующие акты. Гл. из книги «Вымышленное и воображаемое. набросок литературной антропологии». *Новое литературное обозрение*. 1997. № 23. С. 23-41.
2. Изер В. Изменение функций философии. *Современная литературная теория*. М.: «Флинта», 2004. С. 22 – 46.
3. Изер В. Процесс чтения: феноменологический подход. *Современная литературная теория*. М.: «Флинта», 2004. С. 201-226.

номенологический подход. *Современная литературная теория*. М.: «Флинта», 2004. С. 201-226.

4. Изер В. Рецептивная эстетика. Академические тетради. М, 1997 № 6. С. 59-97.

References

1. Izer V. (1997). Vymyshlennoye i voobrazhayemoye. Nabrosok literaturnoy antropologii [Fictional and imaginary. Sketch of literary anthropology]. *Novoye literaturnoye obozreniye*, (23), 23-41.
2. Izer V. (2004). Izmeneniye funktsiy filosofii [Change the function of philosophy]. *Modern literary theory*. Moskow, 22 –46.
3. Izer V. (2004). Protses chteniya: fenomenologicheskii podkhod [Reading process: a phenomenological approach]. *Modern literary theory*. Moskow, 201–226.
4. Izer V. (1997). Retseptivnaya estetika [Receptive aesthetics]. *Akademic notebooks*, (6), 59–97

PHENOMENOLOGICAL REVIEW V. CIERER OF READING PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF ITS «LITERY ANTHROPOLOGY»

Lauta O. D., Geiko S. M.

Abstract. *The phenomenological review of V. Izer's reading process in the context of «literary anthropology» is analyzed. The philosopher makes a distinction between interpretation and reception. The first, in his opinion, gives the imagination a «semantic definition», and the second – a sense of aesthetic, object. The first passes within the limits of the «semantic orientations» of the literary theory, and the second – within the limits of the cultural and anthropological context. The article deals with the philosophical analysis of the reception aesthetics. For the supporters of this theoretical direction, there is an inherent shift of attention from the problems of creativity and literary work to the problem of its reception or, in other words, from the level of psychological, sociological or anthropological interpretation of the creative biography, to the level of perceived consciousness. Receptive aesthetics gives the reader privilege in the «text / reader» paradigm and gives him the cognitive and affective ability to create his own text from this text.*

Key words: *experience, phenomenology, text, analysis, interpretation, method*